

STRUKTURIRANJE VREMENA OSUĐENIKA U RELACIJI S OPĆOM PROCJENOM NJIHOVA PONAŠANJA U KAZNENOM ZAVODU

Ljiljana Mikšaj-Todorović

Mile Leko

Fakultet za defektologiju, Zagreb
Odsjek za poremećaje u ponašanju

Izvorni znanstveni članak

UDK: 376.5

Zaprimljeno: 21.20. 1995

SAŽETAK

Cilj ovoga istraživanja je ispitati kako se načini strukturiranja vremena ispitanika na području izobrazbe, rada i liječenja reflektiraju na opću procjenu njihova ponašanja od strane stručnih djelatnika kaznenog zavoda. U tom je smislu postavljena generalna hipoteza prema kojoj će viša razina strukturiranosti vremena ispitanika prirodnijeti povoljnijoj procjeni njihova ponašanja. Istraživanje je provedeno 1994. godine na uzorku 327 osuđenika, muškog spola, osuđenih za kaznena djela razbojstva i razbojničke krađe, koji su se nalazili ili se nalaze u kaznenom zavodu zatvorenog tipa, a djelo su počinili u razdoblju od 01. 01. 1981. do 31. 12. 1993. godine. Podaci su obrađeni HI-kvadrat testom, a pokazuju da su poželjniji načini strukturiranja vremena na polju izobrazbe i rada osuđenika značajno češće praćeni pozitivnom procjenom njihova ponašanja općenito. Takva procjena, nadalje, relativno najčešće se odnosi na psihosomatski zdrave osuđenike i na one koji boluju samo od somatskih bolesti. Autori zaključuju da je glavni nedostatak hrvatske penološke prakse nedovoljan broj i kvaliteta malih, individualiziranih programa, koncipiranih na ugovornom odnosu s osuđenikom, koji sadrže precizne kriterije za praćenje i procjenu učinkovitosti.

Ključne riječi: razbojnici, kazneni zavod zatvorenog tipa, strukturiranje vremena, rad, izobrazba, liječenje

1. UVOD

Život u kaznenom zavodu zatvorenog tipa, koji ima značajke tzv. "totalne institucije", odvija se prema pravilima koja osiguravaju njegovo funkcioniranje. Ona su dakako, ponajprije regulirana Kaznenim zakonom Republike Hrvatske (u izradi), Zakonom o izvršenju sankcija za krivična djela, privredne prijestupe i prekršaje - u daljnjem tekstu ZIS (Izmjene i dopune u Narodnim novinama br. 19. od 03. 05. 1990. godine te br. 66 od 09. 07. 1993. godine) te kućnim redom kaznenog zavoda, ali i drugim propisima temeljenim na zakonu. Ta su pravila ne odnose samo na ponašanje, prava i obveze osuđenika već i na zadatke i ovlasti djelatnika. Uz to, postoje i nepisana pravila ponašanja i djelovanja, proizišla iz dugotrajnijeg iskustva življenja na relativno malom prostoru, u druženju brojnih ljudi, te s izuzetno malom mogućnošću privatnosti (depriviranost). Misli se, poglavito, na vrlo snažan kodeks ponašanja u osuđeničkoj zajednici, koji predstavlja interni, temeljni princip funkcioniranja, unutar njenoga neformalnog sustava. Ovo naravno, ponajprije vrijedi za osuđenike koji u kaznenom zavodu, u okviru trajanja kazne, uz povremene izuzetke, trajno tamo borave. To su osobe kod kojih se prepoznaje tzv. negativna socijalizacija ili, pak, prizonizacija, drugim riječima, socijalizacija na zatvorske uvjete, a najprisutnija je u multirecidivista čiji su intervali boravka na slobodi relativno

kratki i "sračunati" na povratak u kazneni zavod, kao mjesto na kome se dobro snalaze.

S druge strane, sudeći prema istraživanjima tzv. "burnouta" (opterećenosti poslom) djelatnika u penalnim ustanovama (Belcastro i sur. 1982; Brown 1986; Holgate i sur. 1991; Mejovšek, 1989; Budanovac, 1991), kao i njihova opserviranja tijekom stručnih razgovora, i oni se nalaze u situaciji permanentnog stresa, "nose posao kući" i pokušavaju pronaći učinkovite načine zaštite od pretjeranoga emocionalnog trošenja. Pojam profesionalne iscrpljenosti, sagorijevanja - "burnout", potječe iz američkih društvenih istraživanja, a uvodi ga u SAD psihoanalitičar Freudenberg. Kasnijih sedamdesetih godina, ovaj pojam postaje geslo. Maslach, koja se ubraja među najpoznatije istraživače burnouta, definira ga kao sindrom emocionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i smanjenoga osobnoga, profesionalnog ispunjenja kod djelatnika koji rade s ljudima. Arosen i sur. (1983) opisuju burnout kao psihičko stanje koje se često javlja u osoba koje su u svom odnosu prema klijentima, pacijentima i kolegama u ulozi davatelja, a posebice tragično pogađa one osobe koje su jednom bile pune entuzijazma i idealizma prema svojim klijentima.

Osuđenici, međutim, koji su i prije dolaska u kazneni zavod imali brojne probleme u socijalizaciji, teško će se priviknuti na red i stegu, kao minimalne zahtjeve, da bi ustanova mogla funkcionirati, a još će teže podnositi strukturiranje vremena

kakvo ustanova može ponuditi, a koje se uglavnom temelji na samodisciplini. Ranija studija na ovom uzorku (1995) opisuje počinitelje razbojstva i razbojničke krađe, koji su subjektom njena ispitivanja, kao osobe odrasle uglavnom u nepovoljnim materijalnim prilikama i vrlo lošem obiteljskom ozračju, te s nizom nepovoljnih obilježja osobnosti i poremećaja u ponašanju. I Kovačević (1979) je u svom istraživanju dobio rezultate prema kojima su počinitelji razbojstva tijekom penološkog tretmana izrazito eksplozivne, nasilne, razdražljive, bezosjećajne i povodljive osobe, a u socijalnim kontaktima ispoljavaju ekstreme (introverti ili ekstraverti) te pretežitu egoističnost prema drugima. Knezović i sur. (1989:107), te Turčin i Goreta (1988) konstatiraju da se osuđenici s poremećajima

osobnosti u užem smislu, (kakvih je među počiniteljima razbojstva neočekivano visok udio) teško adaptiraju na uvjete života u zatvoru. Moguće je da je način zatvorske adaptacije prenesen iz općenitog odnosa promatrane osobe prema vlastima (Cohen i Taylor, 1972:180) što se djelomice daje procijeniti i iz načina na koji je počinila kazneno djelo (vlastima u lice ili vlastima iza leđa). U svakom slučaju, istraživanjem je potvrđeno da tijekom penološkog tretmana, postoji značajna vjerojatnost negativnog ponašanja kod počinitelja razbojstva (Žaja, 1986).

Pretpostavljamo stoga da će opća procjena ponašanja ispitanika u kaznenom zavodu u ovome istraživanju rijetko biti povoljna.

Tablica 1. Opća procjena ponašanja osuđenoga u kaznenom zavodu

	pozitivno	promjenjivo	negativno	ukupno
aps	54	219	54	327
%	16.5	67.0	16.5	100

Podaci iz Tablice 1 potvrđuju pretpostavku o tome kako će biti procijenjeno ponašanje ispitanika. Manje od jedne petine njih (16.5%) ponaša se na način koji su djelatnici kaznenog zavoda procijenili pozitivnim. Međutim, preostale četiri petine ispitanika očevidno djelatnicima predstavljaju kategoriju s kojom se treba pojačano baviti. Među njima je oko četiri puta više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno promjenjivim nego onih čije je ponašanje procijenjeno negativnim. Ispitanici čije je ponašanje procijenjeno negativnim, koliko god bili problematični, u najmanju su ruku u tom ponašanju i predvidivi, te time omogućuju djelatnicima da se na određeni način prema njima i postave.

Međutim, ogromna većina onih ispitanika čije je ponašanje općenito procijenjeno promjenjivim, zapravo zahtijeva posebnu pažnju baš stoga što, izgleda, vrlo selektivno shvaćaju i svoja prava i svoje obveze, te se djelatnici ustanove teško mogu, bez stalnog nadzora, osloniti na njih prilikom obavljanja bilo koje aktivnosti. U svakom slučaju, "promjenjivo" ponašanje ne može se ocijeniti povoljnim.

Dakako, ponašanje osuđenika u

kaznenom zavodu, nije garancija njihove rehabilitiranosti. Ukoliko je procijenjeno pozitivnim, ono može biti, a vrlo često i jest, ekstrinzički motivirano, što znači proračunato upereno prema pogodnostima i nagradama. No kad je i tako, to se ponašanje promiče postojećim konceptom samog tretmana, iako to nije sretno rješenje, jer se lako pretvara u "kupovanje ponašanja" od strane uprave. Djelatnici su, međutim, svjesni da općenito pozitivno ponašanje osuđenika ne mora značiti odustajanje od kriminalne karijere ili bilo kakvo napredovanje u funkcioniranju ličnosti ili u ponašanju u širem smislu riječi. Pa ipak, ustraje li osuđenik, makar samo iz takvih pobuda, u nekome od programa (izobrazbražavanja, rada, slobodnog vremena), pa bili mu oni i neatraktivni, on se nalazi u prilici da stekne nove spoznaje, ovlada novim vještinama ili nauči načine strukturiranja slobodnog vremena, što bi mu jednom na slobodi moglo dobro doći, nade li se na prekretnici. No, hoće li ta znanja, vještine i navike doista iskoristiti da bi bolje uredio svoj život na slobodi ili neće, ovisi o njegovoj vlastitoj odluci. Na toj prekretnici u životu osuđenika najveću, ako ne i presudnu

ulogu igra poslijepenalni prihvat i pomoć, koji u našim uvjetima, na žalost, ne zadovoljava niti minimum. Bern (1987:140), sumirajući iskustva penoloških djelatnika u radu s osuđenima, konstatira da će osuđenik koji stvarno želi što prije izaći na slobodu, naći načina da se istakne u očima djelatnika kako bi ostvario svoju namjeru. No, on govori i o jednomu drugom tipu koji, u stvari, ne želi izaći na slobodu. Takav osuđenik simulira "dobro ponašanje" ali u kritičnom trenutku sabotira sam sebe i tako produžuje boravak u kaznenom zavodu. Dodajmo da bi u tu kategoriju spadali i tzv. multirecidivisti, kod kojih su vremenski intervali na slobodi kratki, u njima oni nastavljaju kriminalnu aktivnost i ubrzo se ponovo nađu u kaznenom zavodu.

Doista je šteta da ovo ispitivanje nije koncipirano na način da se među 16.5% ispitanika čije je ponašanje općenito procijenjeno pozitivnim pokušaju eventualno detektirati upravo ovakvi ispitanici.

2. CILJ I METODOLOŠKE ODREDNICE

Cilj ovoga istraživanja je ispitati kako se načini strukturiranja vremena ispitanika na području izobrazbe, rada i liječenja reflektiraju na opću procjenu njihova ponašanja od strane stručnih djelatnika kaznenog zavoda. U tom je smislu postavljena generalna hipoteza prema kojoj će viša razina strukturiranosti vremena ispitanika priodnijeti povoljnijoj procjeni njihova ponašanja.

Istraživanje je provedeno na uzorku 327 osuđenika muškog spola, osuđenih za kaznena djela razbojstva i razbojničke krađe, koji su se nalazili ili se nalaze u kaznenom zavodu zatvorenog tipa, a djelo su počinili u razdoblju od 01. 01. 1981. do 31. 12. 1993. godine. Istraživanje je provedeno tijekom listopada 1994. godine.

Varijable koje su u ovoj studiji ušle u obradu, dio su Anketnog upitnika, za tu svrhu posebno konstruiranoga na Odsjeku za socijalnu pedagogiju Fakulteta za defektologiju i Fakultetu kriminalističkih znanosti. Varijabla Opća procjena ponašanja osuđenika u kaznenom zavodu stavljena je u relaciju s varijablama: Opća izobrazba osuđenika u kaznenom zavodu, Orijentacijskim programom predviđena je za osuđenoga stručna izobrazba, Vrsta radnog mjesta u kaznenom zavodu, Ocjena radne aktivnosti osuđenoga i Medicinskim programom predviđeno je liječenje.

Podaci su prikupljeni iz službene

dokumentacije Kaznenog zavoda Lepoglava. U obradi podataka primijenjena je metoda kontingencijskih tablica. Uz hi-kvadrat test, izračunati su i koeficijenti asocijacije: Phi koeficijent, koeficijent kontingencije C, korigirani koeficijent kontingencije Cc i Cramerov koeficijent V.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Većina ljudi se, suočena s nestrukturiranim vremenom, osjeća neugodno. Prema Bernu (1990:22), potreba za strukturiranjem vremena izrasta iz tri gladi: za poticajem i senzacijom, potom za prepoznavanjem (koju može zadovoljiti samo drugo ljudsko biće) te za strukturom koja uzrokuje prerastanje grupa u organizacije i uz to izrazitu traženost i uvažnost onih ljudi čije je vrijeme dobro strukturirano. Za kratkoročno strukturiranje vremena postoji podjela na četiri osnovna tipa: povlačenje, rituali, aktivnosti (poslovi) i rasonode. U životu inače, ovi načini strukturiranja vremena služe izbjegavanju dosade ili pak postizanju najvećega mogućeg zadovoljstva iz neke situacije. U suštini je način strukturiranja vremena ujedno i odraz rješenja individue o tome, kako se nosi s problemima egzistencije u najširem smislu.

Mogući načini strukturiranja vremena za osuđenike u kaznenom zavodu, unutar navedenih kategorija, malobrojni su i skučeni. Detaljna artikulacija dnevnih aktivnosti kako za radne dane, tako i za praznike, određuje se pobliže kućnim redom svake ustanove i za svaku kategoriju osoba lišenih slobode (ovisno o tome da li se u ustanovi nalaze pritvorene, osuđene ili, pak, prekršajno kažnjene osobe). Ako se uzme u obzir da se sve odvija u okviru njihova lišenja slobode kao kazne, moguće je da se dominantno, čak i ako odgovaraju nekima od načina koje su koristili i ranije na slobodi, te aktivnosti doživljavaju kao prisila. Ovo proistječe iz dobro poznate konfliktne uloge istodobnog rehabilitiranja i kažnjavanja (Kennedy 1976, prema Mejovšek 1992; Brinc, 1984, 1987). Stoga je mala vjerojatnost da će mogući načini strukturiranja vremena u kaznenom zavodu, od strane većine osuđenika biti stvarno (intrinzički) prihvaćeni i iskorišteni za vlastito napredovanje na nekom području. Ipak, smatramo da će ponašanje u kaznenom zavodu onih osuđenika koji su, bez obzira na motivaciju, ipak prihvatili ili barem djelomično prihvatili da svoje vrijeme strukturiraju unutar zadanih okvira, od strane djelatnika općenito biti

procijenjeno pozitivnijim od ponašanja onih koji nisu.

3.1. Opća i stučna izobrazba osuđenika

Opće izobrazba je najmanje što osuđenik u kaznenom zavodu može dobiti u smislu postizanja veće kompetentnosti bilo na kom području djelovanja. U čl. 131 ZIS-a navedeno je: "Za osuđene maloljetnike i mlade punoljetne osobe koje nemaju završenu osnovnu školu u osmogodišnjem

trajanju, kazneni organ obavezan je organizirati nastavu u cilju stjecanja osnovne opće naobrazbe. Ova se nastava organizira i za ostale osuđene osobe za koje je to korisno i potrebno". Naglasak je ovdje, doduše, na mladoj kronološkoj dobi, ali niti druga dva kriterija nisu zanemariva (deficit izobrazbe i potrebe izobrazbe) kad su u pitanju ostale kategorije osuđenika (Žakman-Ban, Leko 1984).

Tablica 2. Opća izobrazba osuđenika u kaznenom zavodu

	u tijeku	završio planiranu školu	završio tečaj za opismenjavanje	neuspjelo ono što je planirano	nije bilo planirano	ukupno
aps	28	24	2	40	233	327
%	8.6	7.3	0.6	12.2	71.3	100

Za ispitanike u ovom uzorku procijenjena je njihova opća izobrazba po dolasku u kazneni zavod, u sljedećim kategorijama: vrlo dobra - 2.1%; dobra - 6.4%; prosječna - 35.4%; slaba - 39.8% i vrlo slaba - 16.2%.

Uzmemo li u obzir samo kategoriju onih čija je opća educiranost slaba ili vrlo slaba, tada je predviđanje opće izobrazbe očekivano u najmanje 56% slučajeva. Međutim, iz Tablice 2 vidljivo je da je opća izobrazba za ispitanike planirana u svega 28.7% slučajeva (dakle, upola manje). Doista bi bilo potrebno načiniti svekoliku analizu čimbenika koji utječu na planiranje opće (ili stručne) izobrazbe tijekom izdržavanja kazne. Riječ je, naime, o orijentacijskom programu, koji se donosi na samom početku tretmana kada bi se, osim iznimno (npr. iz razloga vrlo niskih intelektualnih sposobnosti), moglo predvidjeti da bi tijekom vremena i kod samog osuđenika na izdržavanju kazne, moglo doći do promjena ili do novih okolnosti. One se utvrđuju kontinuiranom evaluacijom tijekom tretmana što je posao djelatnika u prijemno-otpusnom odjelu. Takva reopservacija, ukoliko je temeljito provedena, uvijek može rezultirati dopunom u programiranju tretmana, pa i kad je u pitanju opća izobrazba osuđenika.

Daljnji je problem analiza čimbenika zbog kojih niti ono što je bilo planirano, nije

uspjelo (u ovom slučaju takav je rezultat dobiven u nešto više od polovice slučajeva kod kojih je izobrazba bila planirana). Dakako, riječ je o specifičnoj populaciji, a u ovom uzorku bilježimo i visoko učešće izrazito nepovoljnih obilježja ličnosti tako da je u mnogim slučajevima razumljiv, ne samo neuspjeh planiranoga, već i činjenica da opća izobrazba nije niti planirana, iako je kod određenog osuđenika naobrazba slaba ili čak vrlo slaba. No, s druge strane, za pretpostaviti je da, i osim osobnog statusa osuđenika, postoje i drugi razlozi za ovakvu, po našem mišljenju, ne posebno zadovoljavajuću situaciju (duljina kazne, primjerice). Za sada nema neke sustavnije analize koja bi se, primjerice, bavila pitanjima koliko intenzivno i kako kvalitetno se s pojedincima (ili sa skupinama) u kaznenom zavodu radi na motivaciji da se uključe i istraju u procesu opće izobrazbe, na njihovom otporu, na njihovom poučavanju o tome kako se uči, na individualnim programima opće izobrazbe te na specifičnim metodama prenošenja sadržaja izobrazbe takvoj posebnoj populaciji. Poznavajući realnu situaciju (prije svega kadrovsku), vjerujemo da bi sustavna analiza ove problematike dala dovoljno argumenata i smjerova za potrebne preinake u odnosu na opću izobrazbu osuđenika kao jedno od važnih područja tretmana.

Tablica 3. Opća izobrazba osuđenika u kaznenom zavodu - Opća procjena ponašanja osuđenoga

opća izobrazba u KZ	pozitivno	promjenjivo	negativno	ukupno
u tijeku	1	25	2	28
% row	3.6	89.3	7.1	100
% col	1.9	11.3	3.7	8.6
završio planiranu školu	8	12	4	24
% row	33.3	50	16.7	100
% col	14.8	5.5	7.4	7.3
završio tečaj za opismenjavanje	0	2	0	2
% row	0	100	0	100
% col	0	0.9	0	0.6
neuspjelo ono što je planirano	2	28	10	40
% row	5	70	25	100
% col	3.7	12.8	18.5	12.2
nije bilo planirano	43	152	38	233
% row	18.5	65.2	16.3	100
% col	79.6	69.4	70.4	71.3
ukupno	54	219	54	327
% row	16.5	67	16.5	100
% col	100	100	100	100
HI2 = 18.1937	P(HI2) = 0.9805		Phi = 0.2359	

Inspekcijom Tablice 3 vidljivo je da je u svim subuzorcima ispitanika prema kriteriju opće izobrazbe u kaznenom zavodu, relativno najviše onih čije je ponašanje općenito procijenjeno promjenjivim. Ipak, upada u oči podatak da je među ispitanicima koji su završili planiranu školu, relativno dvostruko više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno pozitivnim nego što ispitanici s tako procijenjenim ponašanjem sudjeluju u cjelokupnom uzorku. Isto tako, među ispitanicima kod kojih planirana opća izobrazba nije uspjela, relativno je značajno više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno negativnim, nego što ispitanici s takvim ponašanjem sudjeluju u cjelokupnom uzorku. Dakako, riječ je samo o tendenciji jer su frekvencije na pojedinim kategorijama ispitivanih varijabli vrlo niske pa, usprkos parametrima koji ukazuju na statistički značajnu povezanost među varijablama, generalizacija nije moguća. Govoreći međutim, o postojećim tendencijama, ne možemo sa

sigurnošću zaključivati o smjeru veza tj. da li je pohađanje i završavanje planirane škole u kaznenom zavodu utjecalo na pozitivnu opću procjenu ponašanja osuđenika. Moguće je naime, da je ponašanje, koje su djelatnici kaznenog zavoda procijenili pozitivnim, zapravo odraz realnog sagledavanja situacije, unutar kojeg se našla i mogućnost da se tijekom izdržavanja kazne uključivanjem u programe opće izobrazbe korisno strukturira vrijeme. S druge pak strane, izobrazba osuđenika, kao relevantan sadržaj tretmana, u našoj praksi nije istaknuta i ne prelama se dovoljno kroz opću ocjenu uspješnosti tretmana, kao što je to primjerice slučaj s radom.

Sličnim pristupom možemo se poslužiti i kad je u pitanju stručna izobrazba osuđenika. U Tablici 4 dan je prikaz predviđene stručne izobrazbe temeljem orijentacijskog programa za svakog ispitanika.

Tablica 4. *Orijentacijskim programom predviđena je za osuđenoga stručna izobrazba*

	nije predviđena jer je ima	da, uz praktičan rad i školu	da, uz praktičan rad i tečaj	da, samo kroz praktičan rad	nije predviđena iako je potrebna	ukupno
aps	67	52	16	98	94	327
%	20.5	15.9	4.9	30.0	28.7	100

Iz Tablice 4 je vidljivo da stručna izobrazba nije predviđena za 49.2% ispitanika (bilo stoga što je imaju ili iz nekih drugih razloga od kojih su najvjerojatniji: kronološka dob, zdravstveni status te duljina izrečene kazne). Za ostalih 50.8% takva je izobrazba predviđena, no ako te ispitanike gledamo kao zasebnu cjelinu, možemo konstatirati da je za oko 60.0% njih predviđena samo izobrazba kroz praktičan rad. Ostali, a to čini tek 20.8% svih ispitanika, trebali bi se izobražavati kroz školu i tečaj, uz praktičan rad.

Ispitivanje aktualnoga socijalnog statusa na ovom istom uzorku (Dujmović, 1996) pokazalo je da ih je 0.6% završilo fakultet, 29.3% srednju školu, a 5.5% neku obrtničku školu, što zajedno čini 35.4% ispitanika koji imaju "nekakvu" stručnu izobrazbu. Idućih 38.6% završilo je osnovnu školu te su oni potencijalni kandidati za neku stručnu izobrazbu u kaznenom zavodu.

Ovaj raskorak među podacima ne možemo, dakako, interpretirati mehanički, tim prije što ne raspoložemo pokazateljima

koji bi govorili o tome što je od planirane stručne izobrazbe uspješno okončano, a što na žalost, nije. Sigurno je da bi osuđenima u kaznenom zavodu trebalo ponuditi što atraktivniju stručnu izobrazbu, kakva je ujedno u hrvatskom gospodarstvu tražena. Nažalost, većina kaznenih zavoda u unutarnjem ustrojstvu gospodarskih djelatnosti uz koje je moguće vezati stručnu izobrazbu osuđenika, nudi uzak izbor (uglavnom metalska, drvena, poljodjela, tekstilna i uslužna struka) što, dakako, limitira modalitete takvog obrazovanja.

Ovo bi povećalo vjerojatnost da cjelokupan tretman, s naglaskom na polju stručne izobrazbe, ostvari dalekosežniji utjecaj na redukciju kriminalne aktivnosti kasnije, na slobodi. Realno gledano, ozbiljnije izmjene u tom smislu iziskivale bi dosta ulaganja, no prije svega dobar "management", koji bi, temeljem znanstvene analize, kako društvenih tako i osuđeničkih potreba, bio u mogućnosti u kazneni zavod koncentrirati potrebne snage (nastavničko osoblje, instruktore) i tehnologiju.

Tablica 5. *Orijentacijskim programom predviđena je za osuđenika stručna izobrazba - Opća procjena ponašanja osuđenoga u kaznenom zavodu*

programom predviđena je za osuđenog stručna izobrazba	pozitivno	promjenjivo	negativno	ukupno
nije predviđena jer je osuđeni ima	21	39	7	67
% row	31.3	58.2	10.4	100
% col	38.9	17.8	13	20.5
da, uz praktični rad i školu	7	36	9	52
% row	13.5	69.2	17.3	100
% col	13	16.4	16.7	15.9
da, uz praktični rad i tečaj	2	12	2	16
% row	12.5	75	12.5	100
% col	3.7	5.5	3.7	4.9
da, samo uz praktični rad	13	72	13	98
% row	13.3	73.5	13.3	100
% col	24.1	32.9	24.1	30
nije predviđena iako je potrebna	11	60	23	94
% row	11.7	63.8	24.5	100
% col	20.4	27.4	42.6	28.7
ukupno	54	219	54	327
% row	16.5	67	16.5	100
% col	100	100	100	100
HI2 = 18.9307	P(HI2) = 0.9851		Phi = 0.2406	

Kao i u svekolikom uzorku, tako je i u svakom subuzorku oblikovanom prema kriteriju predviđene stručne izobrazbe, u najvećem broju slučajeva, ponašanje osuđenika procijenjeno promjenjivim. Unutar toga, mogu se zamijetiti neki pomaci u distribuciji ispitanika u smjeru opće procjene pozitivnoga ili negativnog ponašanja. Uočljivo je da je među ispitanicima kod kojih stručna izobrazba nije predviđena jer je već imaju, trostruko više onih čija je opća procjena ponašanja pozitivna nego onih čija je negativna. Obratno, najveća koncentracija ispitanika čija je opća procjena ponašanja negativna, nalazi se među ispitanicima kod kojih stručna izobrazba nije predviđena, iako je potrebna. U tom je subuzorku dvostruko više onih ispitanika čija je opća procjena ponašanja negativna od onih čija je pozitivna. Ovi su rezultati u skladu s očekivanjem, ali uopćeno pokazuju da sama činjenica da je stručna izobrazba planirana (bilo u kom obliku) ne pridonosi tendenciji da

ponašanje osuđenika bude procijenjeno pozitivnim. Smatramo da bi se problematici izobrazbe (opće i stručne) u kaznenim zavodima Republike Hrvatske trebala posvetiti posebna studija s naglaskom na pristupe u motiviranju i samom procesu poučavanja osuđenika sa specifičnim obilježjima s jedne strane, te na organizacijski pristup u samoj edukaciji i njejoj vezi s praktičnim radom. U njoj bi trebalo početi od istinskog respektiranja aktualnih potreba izobrazbe osuđeničke populacije te ispitivanja mogućnosti proširenja spektra verificiranih programa izobrazbe. S druge strane, bilo bi vrijedno ispitati da li je moguće planirati neke inovacije u informiranju osuđenika o mogućnostima i važnosti stručne izobrazbe (u Centru za psihosocijalnu dijagnostiku, prijemno otpusnom odjelu ustanove i u okviru rada sa skupinama osuđenika), kao i dodatne napore, s ciljem da se osuđenicima pomogne da ustraju u takvim programima, ukoliko su u njih već uključeni. Dodatna motivacija za

uključivanje i ustrajavanje osuđenika u programe izobrazbe, osim koristi koju bi mogli imati jednom na slobodi, sigurno bi bilo i dosljedno nagrađivanje takvih napora u samoj ustanovi.

3.2. Rad osuđenika

Mogući način strukturiranja vremena za osuđenike u kaznenom zavodu je, naravno, rad. Vrsta radnog mjesta, osim o sposobnostima osuđenika, ovisit će prije svega, o poslovima koje kazneni zavod svojom organizacijom može omogućiti.

Tablica 6. Vrsta radnog mjesta u kaznenom zavodu

	industrij. pogoni	poljo- djelstvo	režijski posao	razni poslovi po potrebi	administr. posao	ne radi - bolest, starost	ne radi - drugo	ukupno
aps	179	24	61	20	2	10	31	327
%	54.7	7.3	18.7	6.1	0.6	3.1	9.5	100

Iz Tablice 6 je vidljivo da je u radni proces uključeno čak 87.4% ispitanika. Ovako visok udio objašnjiv je vjerojatno time, što uzorak vremenski pripada razdoblju u kojem je raniji Zakon o izvršenju sankcija za krivična djela, privredne prijestupe i prekršaje, predviđao rad kao obvezu dok se danas (Ustav RH, članak 23.) predviđa samo njegovo omogućavanje i to u skladu s osuđenikovim zdravstvenim sposobnostima,

stečenim znanjima i mogućnostima zavoda ili zatvora. S obzirom na ovu činjenicu, sama informacija o tome radi li osuđenik ili ne, neće biti relevantna za predviđanje procjene njegova ponašanja. Više bi u tom smislu koristili podaci o njegovom odnosu prema radu pa i ocjeni njegove radne aktivnosti, što će biti elaborirano u Tablici 9. U Tablici 7 u relaciju je stavljena vrsta radnog mjesta s općom procjenom ponašanja osuđenika u kaznenom zavodu.

Tablica 7. Vrsta radnog mjesta u kaznenom zavodu - Opća procjena ponašanja osuđenog u kaznenom zavodu

vrsta radnog mjesta u KZ	positivno	promjenjivo	negativno	ukupno
industrij. pogoni	25	131	23	179
% row	14	73.2	12.8	100
% col	46.3	59.8	42.6	54.7
poljodjelstvo	9	13	2	24
% row	37.5	54.2	8.3	100
% col	16.7	5.9	3.7	7.3
režijski posl.	13	40	8	61
% row	21.3	65.6	13.1	100
% col	24.1	18	14.8	18.7
razni poslovi po potrebi	3	11	6	20
% row	15	55	30	100
% col	5.6	5	11.1	6.1
administrativni i sl. poslovi	1	1	0	2
% row	50	50	0	100
% col	1.9	0.5	0	0.6
ne radi - bolest, starost	1	9	0	10
% row	10	90	0	100
% col	1.9	4.1	0	3.1
ne radi - drugi razlozi	2	14	15	31
% row	6.5	45.2	48.4	100
% col	3.7	6.4	27.8	9.5
ukupno	54	219	54	327
% row	16.5	67	16.5	100
% col	100	100	100	100
HI2 = 42.7527	P(HI2) = 1.0000		Phi = 0.3616	

Veza između varijabli je statistički značajna, ali rezultate ne treba olako generalizirati, jer to ne dopuštaju niske frekvencije unutar pojedinih kategorija svake od varijabli. Može se konstatirati tendencija da među ispitanicima koji rade u poljodjelstvu ima skoro pet puta više onih, čije je ponašanje općenito procijenjeno pozitivnim nego onih čije je ponašanje općenito procijenjeno negativnim. I kad je u pitanju skupina ispitanika koji obavljaju režijske poslove, bilježimo tendenciju povećanog broja onih za koje je opća procjena ponašanja pozitivna (dvostruko ih je više nego ispitanika čije je ponašanje općenito procijenjeno negativnim). S obzirom da obje vrste posla u kaznenom zavodu predpostavljaju pojačano kretanje i s tim povezano povjerenje u osuđenika, zapra-

vo je upravo opća procjena ponašanja bila ta, koja je najvećim dijelom utjecala na vrstu radnog mjesta koje će se osuđeniku dodijeliti.

Kvalitetnija informacija o tijeku tretmana, kad je u pitanju osuđenički rad, dobit će se analizom njihova odnosa prema radu, koji se u ovom ispitivanju procjenjuje kroz ocjenu radne aktivnosti osuđenoga iako bi ispravnije bilo da se uz nju, ispituju mišljenje i stavovi samih osuđenika. Takvu ocjenu donose stručni suradnici za tretman u neposrednoj suradnji sa stručnim instruktorima kao i s djelatnicima službe osiguranja u gospodarskoj jedinici. Ona najčešće ima opisni oblik i ne unosi se jednokratno već u kontinuitetu, kao rezultat stalnog praćenja i procjenjivanja u čijem temelju leži postotak izvršene radne norme s jedne strane, te

režijska verifikacija za njoj odgovarajuće poslove. Da li će osuđenik doista iskoristiti mogućnosti rada u kaznenom zavodu da smisleno strukturira svoje vrijeme što ujedno znači da će biti motiviran da ga korektno obavlja, najvećim dijelom ovisi o tome kakav odnos prema radu ima općenito, no tu je još i niz drugih razloga kao što je njegova subjektivna procjena isplativosti toga rada, utjecaj drugih osuđenika na njegovo vrednovanje rada u kaznenom zavodu i, naravno utjecaj djelatnika zavoda koji bi trebali djelovati motivirajuće. Ukoliko osuđenici već sudjeluju u nekoj od

gospodarskih djelatnosti, dodatnu motivaciju da bi ustrajali i kvalitetno je obavljali, svakako bi predstavljalo posebno vrednovanje i isticanje jasno definiranih dodatnih kriterija odnosa prema radu; u prvom redu odnos osuđenik - djelatnici, osuđenik - osuđeni - suradnici, osuđenik - osuđenik kao voditelj poslova ("brigadir"), racionalnost gospodarenja sirovinama ili njihova trošenja, kreativnost i inovacije u poslu i slično.

Tablica 8. Ocjena radne aktivnosti osuđenika

	vrlo dobar radnik	dobar radnik	loš radnik	ne radi	ukupno
aps.	100	136	50	41	327
%	30.6	41.6	15.3	12.5	100

Preko 70% ispitanika ima pozitivnu ocjenu radne aktivnosti od čega nešto manje od polovice, slove kao vrlo dobri radnici. Ovaj podatak govori o iznenađujuće dobroj situaciji na polju osuđeničkog rada, posebice ako se uzmu u obzir prethodno analizirana obilježja ličnosti i ranijeg ponašanja osuđenika s jedne strane te da pozitivnu opću procjenu ponašanja u samom kaznenom zavodu ima tek 16.5% ispitanika. Moguće je, između ostaloga, da su kriteriji definiranja ocjene radne aktivnosti osuđenih bili relativno nejasni, ali dakako i to, da se u zavodu mnogo radilo na motivaciji osuđenika za rad u relativno prihvatljivim uvjetima. Ipak, skloniji smo procjeni da je riječ o, ne do kraja definiranim, dakle necjelovitim kriterijima, s obzirom da u ovom slučaju rad nema za cilj isključivo proizvodnu nego i ergoterapijsku funkciju. Stoga je ocjena radne aktivnosti ovdje, daleko kompleksniji zadatak, nego inače u životu i uključuje procjenu svekolikog odnosa osuđenika, kako prema direktnim zadacima vezanim uz realizaciju radne norme

(koja je, u zavodskim uvjetima, sama po sebi upitna), tako i odnosa prema suradnicima, civilnom osoblju, ali i nizu drugih parametara relevantnih za tu procjenu: napuštanje radnog mjesta za vrijeme rada, racionalnost korištenja sirovina, složenost poslova koje obavlja, da li je osuđenik početnik ili već zna posao i slično). S druge strane, tu je i poteškoća u obliku nepostojanja unaprijed utvrđene jasne liste kriterija procjene odnosa osuđenika prema radu te upoznavanje osuđenika s tom listom i pozitivnim posljedicama koje proizlaze ukoliko se ti kriteriji poštuju. U današnjoj realnoj situaciji u kojoj su organizacijski odgojne skupine osuđenika daleko prevelike, pitanje je bi li se i uz jasno postojanje takvih kriterija, kvalitetno mogao procjenjivati odnos osuđenika prema radu, jer to, prije svega, zahtijeva daleko intenzivnije posvećivanje pojedincu od strane stručnih suradnika za tretman i drugih djelatnika, nego što bi bilo moguće s obzirom na brojčani odnos osuđenika i djelatnika koji rade neposredno u tretmanu.

Tablica 9. Ocjena radne aktivnosti osuđenoga - Opća procjena ponašanja osuđenoga u kaznenom zavodu

ocjena radne aktivnosti osuđenog	pozitivno	promjenjivo	negativno	ukupno
vrlo dobar radnik	32	64	4	100
% row	32	64	4	100
% col	59.3	29.2	7.4	30.6
dobar radnik	19	94	23	136
% row	14	69.1	16.9	100
% col	35.2	42.9	42.6	41.6
loš radnik	1	38	11	50
% row	2	76	22	100
% col	1.9	17.4	20.4	15.3
ne radi	2	23	16	41
% row	4.9	56.1	39	100
% col	3.7	10.5	29.6	12.5
ukupno	54	219	54	327
%row	16.5	67	16.5	100
%col	100	100	100	100
HI2 = 49.3405	P(HI2) = 1.0000		Phi = 0.3884	

Iz Tablice 9 proistječe da su varijable koje opisuju ocjenu radne aktivnosti osuđenika i opću procjenu njihova ponašanja, međusobno statistički značajno povezane. I ovdje je, međutim, potreban oprez pri generalizaciji rezultata radi niskih frekvencija u pojedinim kategorijama varijabli. Promatramo li ispitanike po kategorijama u koje su svrstani s obzirom na ocjenu njihove radne aktivnosti, vidjet ćemo da u svakoj od njih dominiraju oni s promjenjivom općom ocjenom ponašanja. No u kategoriji ispitanika koji su procijenjeni vrlo dobrim radnicima osam je puta više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno pozitivnim nego onih čije je procijenjeno negativnim. U kategorijama koje opisuju loše radnike ili one ispitanike koji ne rade, daleko je veći broj onih čije je ponašanje općenito procijenjeno negativnim nego pozitivnim. Rezultat je do neke mjere logičan, jer i iza pozitivne opće procjene ponašanja i visoke ocjene radne aktivnosti u suštini stoji zajednički nazivnik izvjesne stabilnosti i motiviranosti da se vrijeme u kaznenom zavodu provede što

smislenije, bezbolnije i po mogućnosti što kraće.

3.3. Liječenje osuđenika

U programu tretmana osuđenika predviđa se, dakako, i liječenje ukoliko je ono potrebno. Ponekad liječenje može bitnije utjecati na strukturiranje vremena osuđenika, ukoliko se, poput liječenja od psihičkih bolesti ili od bolesti ovisnosti, provodi redovito u određenim intervalima pri čemu i između tih intervala osuđenik vjerojatno ima za obaviti niz "poslova" na koje se tijekom razgovora s voditeljima tog dijela tretmana obvezao. Sama činjenica da je za osuđenika potrebno neko liječenje teorijski ne bi trebala unaprijed odrediti očekivanje da će njihovo općenito ponašanje u kaznenom zavodu biti negativno procijenjeno. No znajući da je kazneni zavod sam po sebi nepodesno mjesto za provođenje liječenja koje je, pri tome, opterećeno još i lišenjem slobode, posebice kada su u pitanju psihičke bolesti ili bolesti ovisnosti, realno je očekivati i njegove slabije rezultate.

Tablica 10. Medicinskim programom predviđeno je liječenje

	nije predviđeno jer ne treba	zbog psihičkih bolesti	zbog somatskih bolesti	zbog alkohola, narkomanije	nije predviđen iako treba	ukupno
aps	126	33	12	118	38	327
%	38.5	10.1	3.7	36.1	11.6	100

Iz Tablice 10 proizlazi da za samo nešto više od jedne trećine ispitanika nije predviđeno nikakvo liječenje jer nije potrebno. Kako je riječ o programu kreiranom na početku tretmana, koji dakle ne uzima u obzir da li će se tijekom boravka osuđenika u kaznenom zavodu tek eventualno pojaviti potreba za nekom vrstom liječenja, možemo konstatirati da je neka vrsta kroničnog liječenja predviđena za izuzetno visok broj osuđenika. Zdravstvena služba kaznenog zavoda u tom se slučaju našla u vrlo nezavidnom položaju i teško da je korektno mogla obaviti svoj posao. U takvoj situaciji mnogi kazneni zavodi u svijetu pribjegavaju malim programima specifično oblikovanima za pojedine kategorije osuđenika (obiteljska terapija, grupna terapija, okupacijska terapija) koji u njima sudjeluju dragovoljno, a koje u potrebnim vremenskim terminima provode stručnjaci koji nisu djelatnici kaznenog zavoda (Milan i McKee 1974:746; Ross i McKay 1978; Halleck i Witte 1977;

Lipton, Martinson i Wilks 1975:10). Takvi programi bili bi posebice korisni za onaj dio ispitanika (11.6%) za koje nikakvo liječenje nije predviđeno iako je od početka jasno da je potrebno. Jedini razlog kojim bi se opravdali ovakvi podaci bio bi da kazneni zavod nema mogućnosti provoditi potrebnu vrstu liječenja. Razlog je tome, prema našem mišljenju, nezahvalna lokacija zavoda što je povezano s nemogućnošću kvalitetnijeg oblikovanja takvih ekipa. Unutar toga, ulogu igra i nezadovoljavajući status djelatnika koji bi provodili takve programe. Sve su to, međutim, relativna opravdanja koja bi se, u boljim općim materijalnim uvjetima lako mogla prevladati. Ovime, dakako, ne zagovaramo nekritičku primjenu stranih iskustava u našu penološku praksu, već dosljedno provođenje što kvalitetnijeg tretmana u našim realnim uvjetima, čiji je početak, prema našem uvjerenju, u edukaciji specijalista za pojedine vrste penološkog tretmana.

Tablica 11. Medicinskim programom predviđeno je liječenje - Opća procjena ponašanja osuđenoga u kaznenom zavodu

medicinskim programom predviđeno je liječenje i to:	pozitivno	promjenjivo	negativno	ukupno
nije predviđeno jer nije potrebno	29	80	17	126
% row	23	63.5	13.5	100
% col	53.7	36	31.5	58.5
od psihičkih bolesti	3	19	11	33
% row	9.1	57.6	33.3	100
% col	5.6	8.7	20.4	10.1
od somatskih bolesti	2	9	1	12
% row	16.7	75	8.3	100
% col	3.7	4.1	1.9	3.7
od alkoholizma i narkomanije	15	88	15	118
% row	12.7	74.6	12.7	100
% col	27.8	40.2	27.8	36.1
nije predviđeno iako je potrebno	51	23	10	38
% row	3.2	60.5	26.3	100
% col	9.3	10.5	18.5	11.6
ukupno	54	219	54	327
% row	16.5	67	16.5	100
% col	100	100	100	100
HI2 = 17.7318	P(HI2) = 0.9770		Phi = 0.2329	

Iz statističkih parametara vezanih uz Tablicu 11 proizlazi da su varijable koje opisuju liječenje predviđeno medicinskim programom i opću procjenu ponašanja osuđenika statistički značajno povezane. Iako njihova generalizibilnost nije baš visoka ipak se mogu konstatirati određene tendencije s kojima valja računati kad je u pitanju programiranje tretmana u budućnosti. U svim kategorijama ispitanika oblikovanih prema vrsti predviđenoga medicinskog programa brojčano dominiraju ispitanici čije je ponašanje, prema općoj procjeni, promjenjivo. Međutim, među ispitanicima kod kojih nikakvo liječenje nije predviđeno stoga što nije niti potrebno, oko dvostruko je više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno pozitivnim nego negativnim. Među onim ispitanicima kod kojih je medicinskim programom predviđeno liječenje samo od somatskih bolesti također je nešto više takvih. Obratno vrijedi za one ispitanike kod kojih je medicinskim programom predviđeno liječenje od psihičkih bolesti kao i za one kod kojih liječenje nije

predviđeno iako je potrebno. U njih je, naime, četverostruko, odnosno dvostuko više onih čije je ponašanje općenito procijenjeno negativnim nego pozitivnim. Zanimljivo je da među ispitanicima za koje je predviđeno liječenje od alkoholizma i narkomanije, nema razlike u udjelu ispitanika s obzirom na pozitivnu ili negativnu opću procjenu njihova ponašanja što bi moglo biti objašnjivo i relativno dobro strukturiranim programima njihova liječenja.

4. ZAKLJUČAK

Sukladno postavljenoj hipotezi, podaci pokazuju da su poželjniji načini strukturiranja vremena na polju izobrazbe i rada osuđenika, u kaznenom zavodu zatvorenog tipa, značajno češće praćeni pozitivnom procjenom njihova ponašanja općenito. Takva procjena nadalje, relativno najčešće se odnosi na psihosomatski zdrave osuđenike i na one koji boluju samo od

somatskih bolesti.

Iz detaljnije analize cjelokupnih rezultata proistekao je međutim, niz pitanja i dilema vezanih uz strukturiranje vremena osuđenika koje bi, prije svega, trebalo imati tretmanske ciljeve. U radu je naznačena potrebitost posebnih i sustavnih analiza na pojedinim područjima. Glavni nedostatak hrvatske penološke prakse, prema našem

mišljenju, je nedovoljan broj i kvaliteta malih, individualiziranih programa, koncipiranih na ugovornom odnosu s osuđenikom, koji sadrže precizne kriterije za praćenje i procjenu učinkovitosti. Novi Zakon o izvršenju sankcija, koji je u proceduri donošenja, prema našim će očekivanjima, donijeti niz inovacija u skladu s preporukama stručne javnosti, što će omogućiti kvalitetniji tretman osuđenika.

7. LITERATURA

1. Belcastro, P.A., R.S. Gold, J. Grant (1982): Stress and Burn Out-Psychologic Effects on Correctional Teachers. *Criminal Justice and Behavior*, 9, 4, 387 - 395.
2. Bern, E. (1987): *Koju igru igraš? Nolit*, Beograd, III izdanje
3. Bern, E. (1990): *Što kažeš posle zdravo? Nolit*, Beograd, II izdanje
4. Brinc, F. (1984): Obsojenčeva percepcija delavcev kaznenskega zavoda, *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 35, 224-235.
5. Brinc, F. (1987): Otvorene kazneno popravne ustanove od ideje do stvarnosti, *Penološke teme*, 2, 1-2, 3-22.
6. Brown, P.W. (1986): Probation Officer Burn Out-An Organisational Area, *Federal Probation*, march, 4-7.
7. Budanovac, A. (1991): Sistem vrijednosti, motivacija i konativne osobine radnika kazneno popravne ustanove zatvorenog tipa (magistarski rad), Fakultet za defektologiju, Zagreb
8. Cohen, S., L. Taylor (1972): Psihološki opstanak, Iskustvo dugogodišnjeg zatvora, Vintage Books, A division of Random House, New York (interni prijevod Fakulteta za defektologiju)
9. Dujmović, Z. (1996): Neka kriminološka obilježja kaznenih djela razbojstva i razbojničkih krađa u relacijama s načinom izvršenja. Disertacija, Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
10. Grupa autora (1995): Institucionalni penološki tretman počinitelja kaznenih djela razbojstva i razbojničke krađe. Studija, Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu i Visoka policijska škola MUP-a RH, Zagreb.
11. Halleck, S.L., A.D. Witte (1977): Is Rehabilitation Dead? *Crime and Delinquency*, 23, 372 - 382.
12. Holgate, A.M., I.J. Clegg (1991): Path to Probation Officer Burn Out - New Dogs Old Tricks, *Journal of Criminal Justice*, 19, 325 - 337.
13. Knezović, Z., A. Kulenović, V. Šakić, P. Zarevski, M. Žužul (1989): Psihološke karakteristike osuđenih osoba, Znanstvena edicija časopisa *Penološke teme*, Zagreb
14. Kovačević, V. (1979): Neka obilježja ponašanja osoba u KP domovima osuđenih za krivična djela nasilja, U: Skupina autora: Krivično pravni i kriminološki aspekti delikata nasilja, Zagreb
15. Mejovšek, M. (1989): Evaluacija institucionalnog penološkog tretmana, *Penološke teme*, 4, 1-2, 1-8.
16. Mejovšek, M. (1992): Povezanost kognitivnih i konativnih karakteristika osuđenih osoba i adaptacije na penološki tretman, *Penološke teme*, 7, 1-2, 71-76.
17. Milan, M.A., J.M. McKee (1974): Behavior Modification: Principles and Applications in Corrections, in: Daniel Glaser ed. *Handbook of Criminology*, Chicago: Rand McNally, 745 - 776.
18. Ross, R.R., H.B. McKay (1978): Behavioral Approaches to Treatment in Corrections: Requiem for Panacea, *Canadian Journal of Criminology*, 20, 279-298.
19. Turčin, R., M. Goreta (1988): Psihopatske ličnosti u suvremenoj forenzičkoj psihijatriji, *Penološke teme*, 3, 1-2, 7-14.
20. Žakman - Ban, V., M. Leko (1984): Problemi obrazovanja i stručnog osposobljavanja osuđenih osoba na primjeru KPD Lepoglava, *Zbornik radova, Republički zavod za socijalni rad, Opatija*